

27 червня.

53. Шерстюк Ф.Ю. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926–1928 рр. // Український історичний журнал. – 1958. – № 3. – С. 73–83.

*Николаев І. Є.
Державний університет
ім. В. О. Сухомлинського*

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДПУ – НКВС УКРАЇНИ В ПЕРІОД ТОТАЛІТАРИЗМУ (20–50 РОКИ ХХ СТ.)

Репресивні акти пізнього сталінізму проти військовослужбовців та працівників правоохоронних органів (1943–53 рр.)

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження масових репресій, які провадив тоталітарний режим проти різних категорій населення. З другої половини 1980-х років історики почали активно вивчати радянську тоталітарну модель побудови закритого суспільства, що отримала назву як у західній, так і в вітчизняній науковій літературі “сталінізм”. На сьогоднішній день перед вітчизняними дослідниками поставлені завдання по всебічному і правдивому висвітленню історичних процесів недавнього минулого Української держави. Дана публікація має на меті охарактеризувати причини, наслідки та особливості репресій тоталітарної системи проти бійців Червоної армії та правоохоронних органів в період пізнього сталінізму.

Тема висвітлення репресивної політики радянської держави проти військовослужбовців Червоної армії та правоохоронців в 1943–1953 роки останнім часом все більше привертає увагу науковців. Зокрема, на сторінках газети “Дзеркало тижня” ця тема знайшла своє відображення в праці Володимира Гриневича [1]. Монографія М. Шитюка містить документальний та аналітичний матеріал відносно репресованих радянських солдат на регіональному рівні, в даному випадку півдні України, в повоєнний період [2]. Цінний матеріал з вивчення кількісних показників репресованих правоохоронців та військових подає у своєму історико-статистичному дослідженні доктор історичних наук В. Нікольський [3].

Разом з переможним наступом Червоної армії по території України, сталінське керівництво почало жорстоко мститися населенню яке залишилось на окупованих військами вермахта землях. Однією з форм помсти стала проведена в звільнених районах військова мобілізація. В 1943 році радянське командування видало спеціальну директиву, в якій вказувалось на необхідність ширше використовувати таке джерело наповнення військ, як мобілізація

військовозобов'язаних з звільнених районів. Армія фактично отримувала карт – бланш на використання людських ресурсів.

Відправлення в пекло бойових дій погано озброєних та слабо вивчених людей більше нагадувало акт помсти за проявлену в 1941 році нелояльність до сталінської влади. При цьому політруки та командири наголошували, що: „Ви повинні кров'ю змити свою провину перед Батьківщиною та її великим вождем товаришем Сталіним” [4].

Всі ці об'єктивні та суб'єктивні фактори обумовили в кінцевому рахунку безжалісний феномен тодішньої сталінської мобілізації – військові відносились до українців як до штрафників, чи військовополонених. Характерний приклад виник 23 грудня 1943 року на сборно – пересильному пункті 38-ої армії. Команда пересильного складу в кількості 250 чоловік була направлена до артилерійського складу. Під час виходу за ворота група жінок намагалася передати своїм рідним та близьким передачі. Однак конвоїри пострілами в повітря відганяли жінок. Мобілізований до Червоної армії рядовий Ємельянцев покликав свою дружину, котра направлялась в бік колони. Конвоїр Журін в відповідь на це дав кілька черг з автомату – уздовж дороги та по колоні, в наслідок чого дві людини було вбито та двоє поранено [5].

З остаточним переломом у ході війни, сталінська державна машина небезпідставно почала боятися солдат-переможців. Проїшовши Європу, радянські воїни побачили економічні і культурні досягнення західноєвропейського суспільства, що привело до логічного замислення над “перевагами соціалістичного строю”. Слід було негайно стерти з облич вчорашніх фронтовиків переможний вираз, поставити глухий пропагандистський заслон на шляху проникнення до країни демократичних думок. Президія Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1947 року видала указ “Про заборону шлюбів між громадянами СРСР і іноземцями”. В цьому ж році з'являється нове літерне формування вироку позасудового органу – “п.з.” – прихильність перед Заходом чи перед занепадницькою західною літературою, що у період з 1947 по 1953 рік каралось десятьма роками таборів [6].

Вже під час війни Й. Сталіна почали турбувати воєначальники, які здобули славу на полях війни. В 1943 році начальник контррозвідки Абакумов отримує вказівку записувати телефонні розмови маршалів та генералів радянської армії [7]. Після закінчення військових дій, Й. Сталін організує боротьбу з неблагонадійними на його погляд воєначальниками, проводячи чистки наркоматів.

Під час післявоєнної чистки наркомату авіації 25 років за “...намір зрадити Батьківщину, перебуваючи на службі у військово-повітряних силах Радянської армії...” отримує уродженець села Якимівка Запорізької області, Герой Радянського Союзу, підполковник С. Щиров. Під час війни льотчик боронив Україну в складі 87-го полку винищувачів на Південно-Західному фронті,

показавши себе хоробрим та майстерним пілотом. У червні 1944 року, С. Щирова відкликали з фронту, відправивши до Москви в управління військово-повітряних сил. У 1946 році він командує авіаційним полком у Вірменії, де невдовзі був заарештований [8].

Наприкінці війни, особливо після підписання угоди на Ялтинській конференції, згідно якої всі полонені та інтерновані під час війни громадяни СРСР підлягали поверненню на батьківщину, різко збільшується потік репатрійованих радянських військовополонених.

Влітку 1944 року була розроблена, а потім введена нова система фільтрації і перевірки органами державної безпеки всіх військовополонених і репатрійованих осіб, що повертались до країни. При цьому режим фільтрації і перевірки різко посилюється [9].

Лише в останні роки розкрито одну з таємниць сталінської епохи – знамениту “держпереписку”, адже ті, кому довелося її пройти, давали підписку “мовчати”. Всього через фільтраційні табори і “спецперевірку” до 1 грудня 1946 р. пройшли 1834 тис. військовополонених, серед них – не менше третини – українці. Лише у 1956 р. на підставі матеріалів комісії, очолюваної маршалом Г. Жуковим, уряд СРСР ухвалив таємну постанову: “Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їх сімей”. Було оголошено амністію тим, хто потрапив у полон, й індивідуально реабілітовано тих, хто міг знайти докази змушеної здачі в полон. Справа з реабілітацією сотень тисяч колишніх військовополонених розтягнулася на десятки років [10].

18 січня 1945 року військовим радам армій та військових округів була надіслана директива начальника тилу Червоної армії та уповноваженого СРСР у справах репатріації, яка встановлювала порядок прийому, матеріального забезпечення та перевезення військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною армією. За цією директивою підлягали направленню:

- військовослужбовці Червоної армії (рядовий та офіцерський склад), що знаходились в полоні, – до армійських збірно-пересильних пунктів;

- офіцери, що знаходились в полоні, – до спецтаборів НКВС;

- ті, хто служив у німецькій армії, спеціальних стройових німецьких формуваннях або поліції та інші особи, що викликали підозру, – до спецтаборів НКВС;

- цивільні особи – у фронтові збірно-фільтраційні пункти [11].

Для поліпшення роботи були організовані перевірко-фільтраційні комісії з трьох чоловік: з представника НКВС, НКДБ і “Смерш” під керівництвом представника НКВС.

У травні 1945 р. згідно підписаної Й. Сталіним спеціальної директиви, у розташуванні 1, 2, 3, 4-го Українського і 1, 2-го Білоруського фронтів, в особовому

складі яких була велика кількість українців, створено 100 фільтраційно-перевірочних таборів [12].

Безпосередньою “розробкою” колишніх військовополонених займалися контррозвідальні підрозділи НКВС-НКДБ і армійська контррозвідальна служба “Смерш”. Вони були орієнтовані на те, що саме серед колишніх військовополонених слід шукати ворогів радянської держави, агентів ворожих спецслужб. Вчорашніх фронтників, партизан і підпільників, в’язнів концтаборів почали сіяти через “смершівські сита”, звинувачуючи в зрадництві, праці на ворога, в недостатній боротьбі на окупованій території.

Радянське керівництво перед НКВС, НКДБ і військовою контррозвідкою “Смерш” поставило завдання перевірки кожного прибуваючого. Як сказав на пленумі ЦК партії у 1957 р. маршал Г. Жуков: “...Сто двадцять шість тисяч офіцерів, повернутих з полону, були позбавлені військових звань та відправлені в табори...” [13].

Як відомо, Й. Сталін відмовився підписувати Женевську конвенцію про захист прав військовополонених, відмовившись виконувати дві її важливі умови – обмін списками військовополонених та надання їм права отримувати передачі з батьківщини через Міжнародний Червоний Хрест. Потрапивши до полону червоноармійці залишилися не тільки без допомоги рідної країни, а й без будь-якого міжнародно-правового захисту. Більш того, прирік їх на положення злочинців. ДКО 18 серпня 1945 року прийняв рішення про примусову відправку колишніх військовополонених Червоної армії на роботу у промисловість, до в’язниць, табори і на спецпоселення. [14] Їх страшна доля була передбаченою: переживши роки жахів ворожого полону та зумівши дожити до перемоги, вони прямо з німецьких концтаборів вимушені були відправитися в табори радянські. Як писав з цього приводу О. Довженко: “...Раніш солдату, що утік з полону, давали нагороду, зараз саджають у тюрму...”. [15]

Парадоксально: чим ближчою була перемога над Німеччиною, тим крутішими ставали заходи щодо військовополонених. Червона армія, з боями просуваючись на захід, звільняла величезні території, де було розташовано табори військовополонених, де переховувались ті, яким пощастило втекти або приєднатися до партизанів.

Саме з ініціативи Й. Сталіна поняття “військовополонений” стало наче синонімом таких страшних ярликів, як “шпигун”, “зрадник”, “ворог народу”. При тому, що багато полонених мужньо й несхитно поводитись у полоні, а діставши свободу, влилися у лави Збройних сил, брали активну участь у визволенні від фашистів країн Європи, штурмі Кенігсберга, Берліна. Це в інших арміях воїн, який повертався з ворожого полону, викликав загальне співчуття. В армії, де Головнокомандуючим був Сталін, на солдат та офіцерів, які за чужі прорахунки і злочини заплатили неймовірними стражданнями, а багато з них – своїм життям,

звалили ще й відповідальність за стратегічні та політичні провали керівництва країни. На цьому фоні декларативно і вкрай нещиро сприймається текст Ноти Наркома закордонних справ В. Молотова “Про обурюючі звірства німецької влади відносно радянських військовополонених” [16].

Неодноразові спроби розібратися в причинах, технології і результатах цих репресій наштовхувались на жорстокий опір партійно-державного керівництва СРСР. Воно майже до серпня 1991 року забороняло публікацію страшних документів, що свідчили, як сталінське керівництво знищувало радянських військовослужбовців, що попали в полон чи оточення.

Ставлення радянського керівництва до військовополонених Червоної армії, визначилось ще в 1940 році. Після закінчення радянсько-фінської війни радянській військовій владі передано 5,5 тисяч військовополонених. Їх направили в спецтабори з позбавленням права листування, побачень з рідними і близькими [17].

Червонофлотці І. Лях та І. Виноградов, після кровопролитних боїв на Кримському півострові потрапили до німецького полону. Далі їх відправили до концтабору Штукенброк, де під час війни було закатовано 65 тисяч радянських військовополонених. Після приходу у 1945 р. радянських військ, І. Виноградова етапували пішки від радянського кордону до місця примусового поселення у Володимирську область. Він знову потрапив до дерев'яних бараків, без права виїзду, побачення з рідними не дозволялося. І. Ляха було етаповано на шахти Уралу, де він працював без права виїзду і оплати праці до 1949 року [18].

Червоноармієць Павло Рябич був призваний на дійсну військову службу у 1940 році на західну прикордонну заставу. З перших днів війни його військова частина з боями відступила на схід. Під Оржицею бійці попали в німецьке оточення, однак з полону П. Рябичу вдалося втекти. Після цього він повернувся у рідне село на Полтавщину. У 1943 році знову був мобілізований фронтовим військкоматом до діючої армії. По закінченні війни демобілізувався та працював у Києві. У 1949 році його заарештували, як німецького посібника, і незабаром розстріляли [19].

Колишній боєць Червоної армії, К. Граф потрапив у полон і опинився в таборі, звідки вчинив втечу. Незабаром був знову спійманий німецькою владою та відправлений на роботи до Сілезії. Після визволення радянськими військами, попав до фільтраційного табору. Пройшов тривалі допити смершівців та отримав дозвіл на повернення в СРСР. Коли повернувся на батьківщину, почалися нові перевірки, після яких осудили на довічне заслання. Лише в 1955 році К. Граф зміг повернутися до рідної оселі в Херсонській області [20].

Логічним постає питання: „Чи мала хоч якісь підстави сталінська фільтрація громадян на виявлення “чистих” і “нечистих”? Відповідь лежить на поверхні: “так, мала підстави”. У саму суть сталінської диктатури було закладено суцільні

недовір'я й підозрілість. Й. Сталін був по-своєму правий. А в основі його „правди” був страх. Політика, базована на тотальному терорі, якими б благородними цілями не прикривалася, не може не викликати в народі незгоди й протидії. Отож, потенційним ворогом міг бути кожний.

Скориставшись з наявності у радянському суспільстві багатьох незадоволених сталінським режимом, фашисти майже безперешкодно вербували у таборах військовополонених бажаючих служити у різного роду формуваннях на допомогу вермахту та в розвідувальних підрозділах Абверу і СД. Це примушувало чекістів постійно бути у стані “готовності № 1”, “пнутися з шкіри”, змагатися між собою, аби виявити побільше ворогів. І, ясна річ, заохочувані згори “органи” всіляко переборщували.

Активний учасник підпільної організації “Партизанська іскра”, Юхим Ющенко, після втечі з румунського полону вступив до лав діючої Радянської Армії. Його заарештували в травні 1949 року за стандартним звинуваченням в зрадництві. Відбулося чотири судові процеси військового трибуналу, коли нарешті він був звільнений з-під варти як невинна особа. Тож недивно, що справа на Юхима Ющенко налічує понад 10000 сторінок і по ній пройшли понад 100 свідків [21].

Починаючи з 1956 р. справи колишніх радянських бранців, що вважалися “зрадниками батьківщини”, були переглянуті, і більшість з них реабілітована. Певній частині з них повернули військові звання та пенсії. Передбачалося, що тим, хто поведив себе у полоні гідно, перебування там зараховували до строку служби в армії. Але критерії оцінки поведінки бранців були хиткими і суб'єктивними. Ідеологія підозрливості до військовополонених була досить стійкою, внаслідок чого процес їх реабілітації розтягнувся на десятки повоєнних років.

Не обійшли повоєнні репресії представників національних меншин, які раніше служили в Червоній армії. Згідно довідки відділу спецпоселень МВС СРСР про чисельність спецпоселенців з числа колишніх військовослужбовців, які мешкали на території Криму, складеної в березні 1949 року, маємо наступні дані:

Статистична таблиця кількості репресованих військовослужбовців, представників національних меншин, які мешкали на території Криму [22].

Таблиця 1

Найменування контингенту	Офіцери	Сержанти	Рядовий склад	Загалом
Греки	8	86	465	569
Болгари	9	79	494	582
Кримські татари	524	1392	7079	8995
Вірмени	19	70	485	574
Інші	9	33	19	61
Всього з Криму	569	1660	8663	10899

У повсякденному житті непоодинокими були випадки, коли людина, прийшовши з фронту і навіть влаштувавшись на роботу, раптом отримувала в міліції відмову на отримання паспорта й прописки. Вирок виносився остаточний – “у видачі паспорта відмовлено, належить за 10 днів залишити місто”. Ані сумлінна праця, героїчний бойовий шлях не могли вплинути на остаточне рішення адмінорганів. Затавровані члени сімей зрадників батьківщини залишали великі міста України і оселялися за 51-м кілометром.

У спогадах сина відомого діяча Комінтерну, розстріляного у 1938 р., В. Пятницького наводиться саме такий випадок: “...Жив я по своїх дитбудівських документах, де було вказано, що батьків своїх не пам`ятаю. Але від пильного ока НКВС заховатися було неможливо навіть під козацькою буркою. Я пройшов з боями від Сталінограда до Відня, визволяючи Європу від фашизму. А коли закінчилася війна, знов почалися поневіряння, яких зазнавав кожен, хто вважався членом родини зрадника Батьківщини: ніде і нема на що жити, на роботу нікуди не приймають...” [23].

Ці масові поневіряння великої кількості людей, які нічим не завинили перед Батьківщиною, ставали наслідком роботи гігантського механізму репресивної машини тієї доби, котра була невід`ємною складовою політики державного терору. Її нищівні оберти перетворювали навіть найлояльніших до режиму громадян у табірний пил.

Кривавий розмах розправ з “зрадниками батьківщини” набув такого рівня, що влада вимушена була притягувати до кримінальної відповідальності найбільш жорстоких працівників каральних органів, як порушників “радянської законності”.

Так заарештований дільничний інспектор Білобожицького райвідділу НКВС Тернопільської області підпалив чотири будинки у селі Звиничі, три з яких належали червоноармійцям. У селі Кривеньки його колеги спалили 45 будинків та розстріляли 10 громадян віком від 60 до 80 років. На Волині, поблизу Сеятських хуторів Жацького району під час чергового рейду НКВС було затримано й розстріляно 10 мирних жителів, серед них 3 дітей віком від 5 до 7 років [24].

Характеризуючи арешти працівників наркомату внутрішніх справ наприкінці війни та в перші повоєнні роки, неможливо не відмітити, що найбільша кількість обвинувачень пред`явлена саме за “порушення радянської законності”.

Особливо великого розмаху порушення мали місце в західних областях України, де велась боротьба з партизанськими формуваннями ОУН-УПА. Так у першому півріччі 1949 року з 25 засуджених трибуналами співробітників МДБ 16 працювало на Західній Україні, з 1189, притягнутих до адміністративної відповідальності – 731 [25].

Приблизне уявлення про кількість злочинів та порушень навіть дуже умовної тодішньої законності може дати наступна статистика: за 11 місяців 1945 року військовими трибуналами лише західних областей України було розглянуто

237 справ про „порушення революційної законності” й покарано 326 працівників органів НКДБ-НКВС [26].

24 липня 1946 р. ЦК КП (б) України прийняло постанову “Про недоліки у роботі суду, прокуратури і органів МВС-МДБ у боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях”. У постанові констатовалося, що в квітні-серпні 1946 р. виявлено 396 порушень, з яких 187 скоїли співробітники МВС-МДБ. Серед злочинів – 18 самочинних розстрілів, 9 грабунків і згвалтувань, 34 незаконних “обшуки”, 51 порушення порядку слідства. До кримінальної відповідальності притягнули 63 особи [27].

За політичними мотивами заарештували 21 співробітника оперативного складу органів держбезпеки та міліції, що складало 0,02% від загалу громадян, репресованих у повоєнні роки [28].

Спеціальний фонд “Оперативно-статистична звітність” Державного архіву Управління Служби безпеки України в Києві, зокрема, включає статистичні відомості про діяльність каральних органів за 1943–1945 рр. (дані за 1941 р. відсутні, а у 1942 р. територія України знаходилась під окупацією), та повоєнний період.

На основі цих документів дослідник В. Нікольський зробив підрахунки, що демонструють реальну картину переслідування бійців Червоної армії на території України в зазначений час:

Заарештовані червоноармійці на території України у період 1943–45 рр. [29]

Таблиця 2

№ п/п	Соціальна підгрупа заарештованих	Заарештовано (осіб)
1	Сержанти, старшини та рядовий склад армії	2477
2	Оперативний склад НКДБ, НКВС та міліції	327
3	Офіцери армії	205
4	Генерали	2

Аналізуючи динаміку арештів, неважко побачити, що основний репресивний удар направили на рядовий та сержантський склад армії, переважну більшість з яких звинуватили у зраді або дезертирстві.

Переслідування колишніх фронтовиків на території України, характеризується наступними цифрами:

Репресії проти бійців Червоної армії в Україні в повоєнний період. [30]

Таблиця 3

№ п/п	Соціальна група	Репресовано (осіб)
1	Сержанти, старшини та рядовий склад армії	679
2	Військовополонені	279
3	Офіцери армії	65

Таким чином слід відмітити, що в період пізнього сталінізму репресії проти досліджуваних автором соціальних груп радянського суспільства не припинялися. Якщо цифри заарештованих працівників держбезпеки та міліції є незначними і арешти проходилися, як правило, за реально скоєні злочини, то інша ситуація простежується з військовослужбовцями.

Жертвами репресії пізнього сталінізму стали солдати і офіцери, що отримали перемогу над фашизмом. На багатьох з них замість почесностей і слави чекали допити і знущання. Особливо це стосувалось колишніх військовополонених, багатьом з яких судилося відправитися відразу з німецького полону у радянські виправно-трудова табори на довготривалі строки.

Активно вишукувались серед військовослужбовців також колишні агенти німецьких спецслужб. Нерідкими були випадки сфальсифікованих обвинувачень у шпигунстві. Відновлення репресій, виявлення неблагонадійних осіб, пошуки “ворогів народу”, зрадників та посібників окупантів призвели до того, що за ґратами опинилися сотні тисяч людей. Зрадників вишукували серед колишніх підпільників і партизанів, велику кількість з яких склали бійці Червоної армії, яким вдалося вирватися з оточення чи полону, але не було можливості перейти лінію фронту, через це вони продовжували боротьбу з ворогом шляхом підпільної роботи, або поповнюючи партизанські формування. Але, практично у кожному партизанському загоні чи підпільній організації чекісти знаходили “ворогів народу”.

Законодавство будь-якої країни передбачає суворе покарання за зраду чи шкоду, заподіяну державі в вигляді колаборації. Правомірним є питання покарання осіб, підпадаючих під дію чинних статей законодавства. У післявоєнний період під репресії підпадало й багато винних людей. Але, під розкручений маховик репресій потрапляють безвинні люди, міфічно створені “вороги народу”, без яких тоталітарна система не могла існувати, а каральний механізм працює на нагнітання атмосфери страху в суспільстві, є достатні підстави говорити про політику державного терору щодо усіх верств власного народу.

Л і т е р а т у р а :

1. Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943–1944 годах. „Вы должны смьть своей кровью вину перед Родиной и ее великим вождем Сталиным”// Зеркало недели. – 2005 г. – № 34 (562) 3–9 сентября.
2. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті-50-ті роки ХХ століття. –К.: Тетра. – 2000. – С. 356.
3. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження – Донецьк.: ДонНУ. – С. 298, 304.
4. Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943–1944 годах. „Вы должны смьть своей кровью вину перед Родиной и ее великим вождем Сталиным” // Зеркало недели. – 2005 г. – № 34 (562) 3–9 сентября.
5. Там само.
6. Земсков В. Спецпоселенцы// Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 16–17.
7. Радзинский Э. Сталин. – М.: Вагриус. – 1997. – С. 559.
8. Зона – громадський та літературний часопис Всеукраїнського Товариства політичних в'язнів і репресованих. – Київ.: 1995. – № 9. – С.196-1999.
9. Радзинский Э. Сталин. – М.: Вагриус. – 1997. – С. 546.

10. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія, етнографія, культура, нові дослідження. – Миколаїв. – 2004. – С. 115–116.
11. V Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.) Тези доповідей та повідомлень. – Кам’янець-Подільський. – 1991. – С. 351.
12. Безмертя. Книга пам’яті України 1941–1945. Київ.: Пошуково-видавниче агентство „Книга пам’яті України”. – 2000. – С. 211.
13. Радзинский Э. Сталин. – М.: Вагриус. – 1997. – С. 546.
14. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. – М.: 1991. – С. 321.
15. Довженко О.П. Україна у вогні. – К.: 1990. – С. 240.
16. Прес-реліз реліквійно-документальної виставки „Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі” Київ. – 2003.
17. Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 94.
18. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія, етнографія, культура, нові дослідження. – Миколаїв. – 2004. – С. 116.
19. Зона – громадський та літературний часопис Всеукраїнського Товариства політичних в’язнів і репресованих. – Київ.: 1999. – № 14. – С. 220–222.
20. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті-50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра. – 2000. – С. 369–370.
21. Там само. – С. 356.
22. Кримські татари: шлях до повернення. – Збірник документів та матеріалів. – Київ.: 2004. – С. 82.
23. Пятницький В. Заговор против Сталина. – М.: 1998. – С. 50–51.
24. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф.1. – Спр. 918. – Арк. 4–6, 15.
25. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси – К.: Наукова думка. – 2002. – С. 695.
26. Коваль М. Україна в Другій світовій та в Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: 1999. – С. 311.
27. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси – К.: Наукова думка. – 2002. – С. 762–763.
28. Никольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1950-ті рр.) Історико-статистичне дослідження – Донецьк.: ДонНУ. – С. 304.
29. Там само. – С. 298.
30. Там само. – С. 304.